

студії (80 членів) займалися по 6 годин на тиждень у хорі. Функціонувала студія образотворчого мистецтва (теорія і техніка малюнка).¹³

В останні роки непу відбувається значне розширення мережі профшкіл і збільшення контингенту учнів у них. Так, якщо у 1925 р. у Вінницькій окрузі було 10 профшкіл (не враховуючи художніх і педагогічних), де навчався 951 учень, то вже у 1928р. було 22, які охопили 2319 учнів.¹⁴

Отже, в період непу на Вінниччині фактично була створена нова система профосвіти. Незважаючи на повне підпорядкування професійно* освіти завданням соціалістичного будівництва, у цій галузі народної освіти відбулися значні позитивні зрушення, було забезпечено доступ до знань усім трудящим. Хоч і ненадовго майже всі професійні навчальні заклади було українізовано, розв'язано проблему підготовки кваліфікованих працівників у галузі промислового і сільськогосподарського виробництва, створено кадри нової інженерно-технічної і творчої інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси історії українського шкільництва. (1905-1933): Навчальний посібник (за ред. О.В.Сухомлинського). -К., 1966.-С.157; 2. ДАВО. -Д.Р.-254. -Оп.І.-Спр.б.-Арк. 128; 3.Там само.-Арк.-96; 4. Там само.-Спр.5.-Арк.60; 5. Культурне будівництво на Вінниччині в роки радянської влади. -Вінниця. 1959.-с.9; 6.ДАВО.-Ф.Р.-254. Оп.1.-Спр.5.-Арк.13; 7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.211; 9. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр. 195.-Арк.212; 10. Там само.-Арк.51; 11. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.212; 12. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.117; 13. Там само.-Ф.Р.-1941.-Оп. 1.-Спр.39.-Арк.59; 14. Івашкін М. До 5- п'ятирічного плану наросвіти.//Бюлетень Вінницької округової інспектури народної освіти.-1928.3.-С. 12.

Ю. С Степанчук

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 1920 РОКУ)

Головне багатство України, як і кожної держави, - її населення. У контексті цієї відомої істини, з точки зору історика, поняття "населення" увібрало в себе надзвичайний, так би мовити, диференційний зміст. Населення - це не лише заселена територія, кількість платників податків чи суб'єктів власності, а багатоукладна суспільна структура, яка характеризується віком і статтю, національною і релігійною приналежністю, наявністю матеріальної чи інтелектуальної власності та іншими численними властивостями.

За всю історію існування державного ладу лише більшовики намагалися перетворити жителів утвореної ними країни в безініціативну, однорідну та покірну масу, пропагуючи при цьому утопічний образ радянської людини з її моральним кодексом будівника комунізму. Без урахування інтересів окремих класів, етносів та різних верств населення існування повноцінного державного об'єднання неможливе. Рано чи пізно така "політика зрівнювання" призведе до катастрофи. Це й сталося з ще пам'ятною нам радянською імперією.

У пострадянський час питання демографії та соціального розшарування постали дуже гостро. Щоб не повторити помилок недалекого минулого, ці проблеми потрібно було визнати, про них необхідно було говорити, їм потрібно було в певній мірі сприяти. Ряд вітчизняних вчених-істориків, зокрема С.Кульчицький, С.Білокінь, Г.Старостенко та інші, у своїх працях, присвячених цим проблемам, не тільки вказують на низку нових факторів, що впливають на зміну і формування соціальної структури українського суспільства в умовах незалежності, а й з боєм прогнозують розгортання невтішних демографічних тенденцій.¹

Тому в пошуках історичних паралелей актуальними на сьогодні є дослідження таких періодів нашої історії, де на фоні розпаду одного державного об'єднання і утворення іншого відбувається зміна не лише політико-економічних традицій, а й певна трансформація соціальної структури населення. Одним з таких періодів, як влучно назвав його сучасник - "рубежем епох", є початок 20-х років ХХ століття, зокрема на Поділлі.²

При вивченні повоєнного Поділля важливе значення мають матеріали перепису населення Подільської губернії 1920 року, які в переважній більшості мають економічний характер. Це пояснюється гострою необхідністю визначити в першу чергу ситуацію в сільському господарстві та промисловості, що стало основою для подальшого впровадження нової економічної політики.

Поряд з цим належне місце в переписі займають матеріали соціально-демографічного характеру, які стали основним джерелом для написання цього дослідження, завданням якого є показати, з яких основних груп складалася структура подільського населення на початку 20-х років, розкрити причини, що викликали різке зменшення кількості населення, значну перевагу числа жінок над чоловіками тощо.

Початок перепису по всій радянській країні було призначено на 28 серпня 1920 р. Але з різних причин, пов'язаних в основному з військовим становищем, його не вдалося провести в Мінській, Волинській та Подільській губерніях.³

Центральне статистичне управління (ЦСУ) зобов'язало вищеназвані губернії, незважаючи ні на що, провести перепис до кінця цього ж року. Враховуючи цю постанову, Подільськостатбюро призначило реєстрацію населення Поділля на 26 грудня 1920.⁴

Почалася широка роз'яснювальна та агітаційна робота через засоби масової інформації. На шпальтах губернських газет з'явилися статті, автори яких з усіх сил намагалися запевнити, в основному сільських жителів, в необхідності та доцільності такої акції, закликали дати об'єктивну та вичерпну відповідь на всі поставлені статистами запитання. Як правило, закінчувалися такі роз'яснення однотипними гаслами-закликами: "Потрібно зупинитися та оглянутися!", "Дамо правдиву відповідь!", "Господар повинен знати все про своє господарство!", "Всі на перепис!" тощо.⁵

З настанням дня перепису всім реєстраторам і переписувачам було доручено з'ясувати відносно кожного громадянина його сімейний стан, вік, грамотність, заняття і професію. Вони мали визначити соціальний склад населення, розміри посівних площ, кількість худоби і господарського інвентарю, переписати всі промислові об'єкти, встановити число зайнятих на них робітників та обсяг вироблюваної ними продукції. Вже в перші дні в Подільськостатбюро почали надходити попередні повідомлення. Перепис мав закінчитися до 10 січня 1921 року.⁶

Потрібно зазначити, що перепис населення Поділля 1920 року проводився в умовах надзвичайно активного повстанського опору більшовицькій владі. Звичайно, цих людей не було зареєстровано і в загальну кількість жителів губернії не включено. Ще більшим було число людей, в основному селян, які виявили пасивний опір радянській владі, тобто давали неправильні відповіді переписувачам або взагалі уникали контактів з ними.

Незважаючи на такі важкі для статистів умови, перепис населення був проведений у визначений термін. Його матеріали мають важливе наукове значення. Адже це одне з основних джерел, яке дає змогу об'єктивно оцінити економічно-демографічні позиції, з яких розпочався НЕП.

Як свідчать дані перепису, після відходу Балтського повіту до Одеської губернії у цьому ж 1920 році населення Подільської губернії становило 2.725.290 чоловік.⁷ За кількістю населення Поділля займало 3 місце серед губерній тодішньої, майже 26-мільйонної України, поступаючись лише Київській та Донецькій губерніям.

По повітах населення Поділля розподілялося таким чином: в Брацлавський - 247.304 чол., Вінницький - 227.306 чол., Гайсинський - 257.365 чол., Жмеринський - 192.512 чол., Літинський - 175.462 чол., Кам'янецький - 261.315 чол., Лeticівський -

192.405 чол., Могилівський - 167.968 чол., Ольгопільський - 296.990 чол., Проскурівський - 239.155 чол., Ушицький - 220.067 чол., Ямпільський - 247.441 чол.⁸ Як бачимо, найбільшими повітами за кількістю населення були Ольгопільський, Кам'янецький та Гайсинський, найменшими - Літинський, Летичівський, Могилівський. Різниця у десятки тисяч чоловік пояснюється в першу чергу неоднаковою площею повітів, що було обумовлено тодішнім адміністративно-територіальним поділом.

Із загальної кількості жителів, зареєстрованих переписом, 2.322.157 проживало у селах, 403.133 в поселеннях міського типу. У місті Вінниці мешкало 37.962 чол.⁹ Отже, на одну тисячу населення припадало сільського населення - 852 чол., міського - 148 чол. Як бачимо, майже 90% жителів Поділля було сільським, що в свою чергу наклало відбиток на всю соціальну структуру населення.

За кількістю населення на 1 кв. версту Поділля займало перше місце серед українських губерній - 91 чол., при середній українській кількості - 63 чоловіки. По окремих повітах кількість жителів на 1 кв. версту коливалася в межах від 76 чоловік в Латинському до 104 чоловік в Могилівському та 108 чоловік у Вінницькому.¹⁰

Якщо ж порівняти число жителів Поділля в 1920 році з 1897 роком, то можна констатувати, що внаслідок відомих воєнно-революційних подій демографічна ситуація у краї за останні 20 років не набула природнього розвитку. Адже населення Поділля в кордонах 1920 року складало тоді 2.627.281 чол.¹¹

Про затримку демографічного зростання свідчать і дані про кількість населення на 1 кв. версту в 1897 та 1920 рр.¹²

Таблиця 1

Назва повітів	1897 р.	1920 р.	Назва повітів	1897 р.	1920 р.
Брацлавський	89.4	91	Літинський	73.2	76
Вінницький	75.6	108	Могилівський	105.1	104
Гайсинський	83.5	87	Ольгопільський	80.7	84
Жмеринський	70.5	80	Проскурівський	95.6	101
Кам'янецький	105	103	Ушицький	95.0	88
Летичівський	77.7	81	Ямпільський	88.2	92
По губернії	87.3	91	По губернії	87.3	91

Як видно з наведеної таблиці, динаміка приросту населення в період з 1897 по 1920 р. незначна. А в таких повітах, як Кам'янецький, Могилівський, Ушицький помітні регресивні тенденції в цьому процесі.

Не відбулося належного демографічного розвитку за цей час і в містах - торгово-промислових центрах Подільської губернії¹³:

Назва міст	1897 р. в тис. чол.	1920 р. в тис. чол.	Назва міст	1897 р. в тис. чол.	1920 р. в тис. чол.
Вінниця	30.5	37.9	Гайсин	10.6	11.6
Кам'янець-Подільський	35.9	26.6	Тульчин	11.0	11.5
Могилів	22.3	20.5	Хмільник	11.6	11.0
Проскурів	22.8	18.5	Жмеринка	4.1	3.1
Бар	9.9	12.5			

Що ж стосується поділу населення Поділля за статтю, то перепис 1920 року зафіксував 1.296.033 чоловіків та 1.429.257 жінок¹⁴, тобто на одну тисячу чоловіків припало 1102 жінки. Збільшення числа жінок особливо помітне в післявоєнні роки. Для порівняння зазначимо, що у 1897 році на одну тисячу чоловіків припадало 1005,8 жінки,

що є нормальним демографічним явищем в період політичної та економічної стабільності.¹⁵

Віковий склад населення Поділля відносно до результатів перепису можна розбити на чотири вікові групи: 1) від 0 до 8 років, 2) від 8 до 15 років, 3) від 16 до 49 років, 4) від 50 та вище. За цими групами загальна кількість населення розподілялася таким чином: молодше 8 років - 543.795 чол., або 19,9%; від 8 до 15 років - 577.548 чол., або 21,2%; від 16 до 49 років - 1.267.991 чол., або 46,5%; від 50 і вище - 335.956 чол., або 12,4%.¹⁶ Як бачимо, найбільшою віковою групою є третя вікова група, або робоча група населення. У ній, внаслідок тотальної військової мобілізації чоловічого населення, кількість жінок на одну тисячу чоловіків зросла і становила 1168,6 тис. чол.¹⁷

Серед груп дитячого віку перевага жіночої статі була меншою. Так, в першій віковій групі, тобто серед населення молодше 8 років, на одну тисячу хлопчиків припало 1014/0 дівчаток.¹⁸ Це пояснюється значним зростанням народжуваності хлопчиків, що завжди відбувається після війни.

Одним із важливих питань у соціальній структурі є національний склад населення.

Подільська земля у зв'язку із своїм геополітичним становищем здавна була місцем проживання людей не лише українського походження, яких наприкінці XIX ст. тут нараховувалось близько 78% від загальної кількості жителів.¹⁹ Серед багатьох представників різних етнічних груп та народностей, що проживали на Поділлі на рубежі XIX-XX ст., досить чисельними були євреї, росіяни та поляки.

Найбільш чисельними серед всіх національних меншин в Подільській губернії були євреї. Вони вже декілька століть проживали серед українців на цій території. Євреї традиційно займалися лихварством, торгівлею, медициною та іншими заняттями, властивими великим містам та містечкам України. Велику кількість євреїв можна пояснити виключно сприятливою наявністю високих підприємницьких можливостей на Поділлі та відносно позитивним ставленням до них місцевого населення. Так, за переписом 1897 року 13% від усієї кількості жителів губернії становили євреї.^{*)}

Росіяни - друга за чисельністю етнічна група на Поділлі. На початку XX ст. вони нараховували 4% від загального числа жителів Поділля.²¹

Завдяки спорідненості мов, культур та особливо єдиній релігії, представники російської меншості теж здавна вплелися в демографічну карту Подільської губернії. Як і євреї, росіяни переважно проживали в містах та поселеннях міського типу, служили різного роду чиновниками та управителями, складали частково міський пролетаріат, перебували на службі у війську.

Третю велику групу національної меншини на Поділлі складали поляки, чисельність яких пояснюється існуванням давніх, різнобічних зв'язків між Польщею та Україною ще з XIV ст. Проживало польське населення теж переважно в подільських містах та містечках. Поляки перебували на службі в органах адміністративного управління та церкви, займались дрібнотоварним виробництвом, служили у війську тощо. На початку XX ст. поляки в Подільській губернії становили 3,8% від загальної кількості жителів.²²

Крім цього, на Поділлі проживало багато інших представників різних етнічних груп та народностей, але внаслідок невеликої кількості суттєвого впливу на формування громадської думки чи політично-економічного становища вони не мали.

Таким чином, характерною особливістю національного складу населення Поділля є те, що сільське населення губернії майже повністю складалося з українців, і тільки в містах чи поселеннях міського типу можна спостерігати національну диференціацію. Ця характерна риса збереглася і до впровадження нової економічної політики.

На основі перепису населення Подільської губернії 1920 року можна простежити певні зміни і в демографічному становищі національних меншин. Так, в період з 1897 по 1920 рік кількість євреїв тут не змінилася і становила 13%. Кількість росіян знизилася до

1,04%. Поляки становили 2,6% від усієї кількості населення. Кількість представників інших національностей теж значно знизилася від 1,2% в 1897 до 0,75% в 1920 році.²³

Отже, тенденції до демографічного зростання серед національних меншин Поділля за цей період не спостерігається. Навпаки, майже у всіх представників неукраїнської національності в губернії помітний значний спад у прирості населення, що стало наслідком війн, голоду, соціально-класової ворожнечі.

Проте, незважаючи на таку всезагальну кризу в прирості населення під час воєнно-революційного періоду, вже в перші повоєнні роки спостерігається позитивна динаміка в демографічному становищі Поділля. Це можна підтвердити даними про народження і смертність подолян в 1920 році, почерпнутими з перепису:²⁴

Таблиця 3.

Назва повіту	Населення (чол.)	Народжень (чол.)	Смертей (чол.)
Брацлавський	247.304	11.079	7.691
Вінницький	227.306	10.183	7.069
Гайсинський	257.365	11.530	8.004
Жмеринський	192.405	8.625	5.987
Кам'янецький	261.315	11.707	8.127
Летичівський	192.512	8.620	5.984
Літинський	175.462	7.861	5.457
Могилівський	167.968	7.525	5.224
Ольгопільський	296.990	13.305	9.236
Проскурівський	239.155	10.714	7.438
Ушицький	220.067	9.859	6.844
Ямпільський	247.441	11.085	7.695
Всього по губернії	2.725.290	122.093	84.756

Таким чином, на основі наведених даних приросту населення за перший повоєнний рік можна припустити, що при певній політично-економічній стабільності кількість населення Поділля з 1897 по 1920 рік могла збільшитися на 1 млн. чоловік. Закономірність зростання чисельності населення в умовах економічного благополуччя підтвердилася і в подальші мирні роки періоду нової економічної політики 1921-1928 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Демографічна ситуація на сучасному етапі. // Історія України. - 1999. - №10. - С.8; 2. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. - М.,1994. - С.34; 3. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.965. - Оп. 1. - Спр.19. - Арк.6; 4. Там само; 5. Подільські вісті. - 1920. - 12 жовтня; 6. ДАВО. - Ф.965. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.9; 7. Там само. - Ф.254. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.5; 8. Там само. - Ф.965. - Оп.1. - Спр.34. - Арк.3; 9. Там само; 10. Там само. - Арк.4; 11. Там само; 12. Там само. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.162. - Арк.9; 13. Там само. - Ф.965. - Оп.1. - Спр.34. - Арк.5; 14. Там само; 15. Там само. - Арк.6; 16. Там само; 17. Там само. - Арк.8; 18. Там само; 19. Там само. - Арк.9; 20. Там само. - Арк.10; 21 Там само; 22. Там само. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.162. - Арк.8; 23. Там само. - Ф.965. - Оп.1. - Спр.34. - Арк.11; 24. Там само. - Арк.14.

О. О.Лойко.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ В 1921-1928 РОКАХ

Культурно-освітня робота - це значна сфера того всеохоплюючого явища, яке ми називаємо духовною культурою. Ця робота значно відрізняється від систематичної академічної освіти, серйозних наукових студій, як гуманітарних, так і природничих,